

Een Freudiaans toekomstbeeld:

Een kritische bronanalyse van ‘De toekomst van een illusie’.

i

Evelijn Hillebrand
M.E.Hillebrand@students.uu.nl
3780961

Bachelorscriptie
Aantal woorden: 10.191

OZS III: ‘Secularisatie, fundamentalisme en tolerantie’
Geschiedenis

Scriptiebegeleider: Jeroen Koch
Universiteit Utrecht, 14 juni 2014

¹ Philweb Bibliographical Archive, 'Sigmund Freud (1856-1939)' (versie 21 mei 2014), <http://www.phillwebb.net/History/Twentieth/Continental/Psychoanalysis/Freud/Freud.htm> (21 mei 2014).

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1 Context	7
1.1 Intellectuele invloeden	7
1.2 Tijdsgeest.....	9
1.3 Andere werken van Freud	10
2 De bronanalyse.....	13
2.1 Doel van <i>De toekomst van een illusie</i>	13
2.2 Stijlanalyse	13
2.3 Mensbeeld	14
2.4 Wat is religie?.....	15
2.5 Wat is de toekomst van religie?.....	20
3 Freud in discussie	24
3.1 Ontvangst van <i>De toekomst van een illusie</i>	24
3.2 Freud in verhouding tot Chadwick en Brown	25
3.3 Freud in het nu.....	29
Conclusie.....	31
Literatuurlijst.....	34

Inleiding

‘‘Neemt u mijn poging toch voor wat ze waard is. Een psycholoog die zich niet ontveinst hoe moeilijk het is in deze wereld de weg te vinden, doet zijn best de ontwikkeling van de mensheid te beoordelen aan de hand van het kleine beetje inzicht dat hij verworven heeft door de psychische processen bij het menselijk individu gedurende diens ontwikkeling van kind tot volwassene te bestuderen.’’¹

Deze woorden kenmerken het essay *De toekomst van een illusie* van de beroemde neuroloog en psychotherapeut Sigmund Freud uit 1927. In dit essay richtte Freud zich op de maatschappij en probeerde hij naar eigen inzichten de plaats van religie daarin te schetsen. Freud probeert de lezer ervan te overtuigen dat religie slechts een illusie is. Hij voert verschillende argumenten aan om zijn standpunt te versterken onder andere vanuit de psychologische hoek. *De toekomst van een illusie* is het eerste werk waarin Freud zich buigt over het verschijnsel van religie in het licht van de maatschappij. Hoe valt dit werk te plaatsen in Freud's oeuvre en hoe verhoudt Freud's *De toekomst van een illusie* zich tot verschillende secularisatietheses uit de twintigste eeuw? Is er nog werk van Freud dat vandaag de dag als relevant beschouwd kan worden?

Sigmund Freud stelde zichzelf naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog vragen over de betekenis en inhoud van religie aan het begin van de twintigste eeuw. Wat behelst religie precies? Welke plaats neemt het binnen de samenleving in? Maar ook; welke plaats neemt het in bij de individu? In de herfst van zijn leven begon Freud zich steeds meer te interesseren in dergelijke existentiële levensvragen. Een resultaat van deze overpeinzingen is het essay waar deze scriptie om zal draaien: *De toekomst van een illusie*, gepubliceerd in 1927. Kort samengevat is de hoofdgedachte van dit essay dat godsdienst een fantasie is die dient als houvast in het leven voor de mens. Het leven van de mens is immers vol onzekerheden. Godsdienst is volgens Freud een manier voor de mensen om de wispelturigheden van het leven te beteugelen, deze enorme onzekerheid beangstigt mensen namelijk.

Bij het grote publiek is Freud vooral bekend als de grondlegger van de psychotherapie. Freud is de vader van belangrijke psychologische processen, zo verdeelde hij het menselijk innerlijk in het onderbewust, het bewuste en het Über-ich. Vaak vergeet men echter dat zijn meest gelezen essays niet enkel over de psychologie gaan maar over religie. Volgens de neuroloog en officiële biograaf van Freud, Ernest Jones, lokten Freud's werken over religie

¹ S. Freud, *De toekomst van een illusie* (Amsterdam 2012) 67.

een vloed aan essays en boeken uit. Hiernaast zei hij over deze werken over religie het volgende: ‘*they evoked more controversy and condemnation than any of his other writings*’.² Freud’s werken over religie, zo ook *De toekomst van een illusie*, zijn erg inspirerend en staan open voor analyse en kritiek.

Freud werd geboren in 1856 in Freiberg in Moravië, tegenwoordig Tsjechië, in een joods gezin. Freud identificeerde zichzelf als een jood en was zich ook goed bewust van het feit dat hij joodse wortels had.³ Desondanks zijn gelovige wortels raakte Freud al op jonge leeftijd een overtuigd agnost. Freud zag religie niet enkel als overbodig maar ook als een slecht aspect van de menselijke samenleving.

In deze scriptie wil ik een kritische bronanalyse van *De toekomst van een illusie* van Freud geven. Mijn doel is om *De toekomst van een illusie* te plaatsen in de ontwikkeling die Freud doormaakte in zijn schrijven over religie: Hoe valt dit werk te plaatsen in Freud’s oeuvre en binnen de discussie rondom de toekomst van religie? Van groot belang hierbij is het werk van Freud over religie wat volgde op *De toekomst van een illusie*, *Het onbehagen in de cultuur* en de context van de Eerste Wereldoorlog.

In de kern van deze scriptie wil ik mij richten op wat Freud kwijt wilde in *De toekomst van een illusie*; welke vragen stelde hij zichzelf en in welke context kan dit werk gezien worden? In deze scriptie wil ik mij voornamelijk op de volgende vragen concentreren: Welk nut had religie volgens Freud voor de maatschappij? En welke toekomst voorzag Freud voor religie? Zag hij nog alternatieven voor religie? Om deze bron kritisch te kunnen analyseren is het natuurlijk van groot belang om dicht bij de kern te blijven. Maar hiernaast moet men ook de context van de bron niet vergeten. Het essay is gepubliceerd in 1927, in het interbellum. In het essay refereert Freud ook enkele keren aan de actualiteit die toen onder andere bestond uit het uitbreidende communisme in Rusland en de drooglegging in de Verenigde Staten.⁴ Hiernaast wil ik in dit hoofdstuk ingaan op de andere werken van Freud over religie, valt er een ontwikkeling te ontdekken in Freud’s denken over religie?

In mijn derde hoofdstuk wil ik *De toekomst van een illusie* plaatsen in het wetenschappelijk debat over secularisatie en kort een geluid geven aan de belangrijkste punten van kritiek. Ik wil Freud’s theorie over religie een plek geven tussen de secularisatietheses van Owen Chadwick en Callum Brown. Hiernaast wil ik beoordelen hoe actueel *De toekomst van een illusie* nog te noemen valt.

² G. Kaplan, *Disciplining Freud on Religion* (Plymouth 2010) vii.

³ S. Freud, *An Autobiographical Study* (1925) 1.

⁴ S. Freud, *De toekomst van een illusie*, 63.

Een brede bronanalyse van Freud's *De toekomst van een illusie* in de context van zijn andere werken over religie is interessant omdat het inzicht kan bieden in de ontwikkeling die Freud doormaakte in zijn denken over religie. Tegen de achtergrond van historische gebeurtenissen geeft deze analyse van *De toekomst van een illusie* een completer beeld van dit essay dan andere psychologische analyses. Doordat het essay als cultuurfilosofisch opgevat wordt en gezien wordt in de context van de tijd is het niet alleen een maatschappijkritiek, maar ook een afspiegeling van de ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog.

Voor de analyse van *De toekomst van een illusie* heb ik de Nederlandse vertaling van Wilfred Oranje van Uitgeverij Boom gebruikt, de herziene uitgave uit 2006. Zodoende heb ik het essay dus in het Nederlands gelezen in plaats van in de originele taal, Duits. Voor de verdere secundaire bronnen heb ik Engelse literatuur gebruikt, helaas ben ik het Duits niet goed genoeg machtig om wetenschappelijke teksten te kunnen lezen. Echter is er meer dan voldoende materiaal verschenen in het Engels, dit heeft mij dus niet belemmerd in mijn onderzoek.

1 Context

‘‘Als men vrij lang binnen een bepaalde cultuur heeft geleefd en vaak gepoogd heeft te onderzoeken hoe haar oorsprong en de loop van haar ontwikkeling zijn geweest, bespeurt men ook wel eens de verleiding om de blik naar de andere kant te richten en de vraag te stellen welk lot deze cultuur verder te wachten staat en tot welke veranderingen ze is voorbestemd.’’⁵

Met deze woorden opende Sigmund Freud in 1927 zijn essay *De toekomst van een illusie*. In dit essay nam de joodse psychotherapeut een kijkje buiten zijn vakgebied en probeerde hij de verbanden rondom religie in de samenleving bloot te leggen. Zijn eigen ervaringen en overtuigingen speelden een grote rol in dit essay. Dit werk zou zelfs gezien kunnen worden als een betoog tegen religie.

1.1 Intellectuele invloeden

Het grootste deel van zijn werkzame leven spendeerde Freud in Wenen. Wenen stond in het fin de siècle bekend als een broedplaats van kunstzinnigheid, filosofie en wetenschap. In de vele koffiehuisen vonden discussies plaats tussen allerlei leden van de Weense intellectuele klasse, waaronder Freud. Veel invloedrijke ideeën vonden in Wenen hun oorsprong. Hier was het waar Hitler's radicale ideeën ontsproten en waar Wittgenstein zijn taalfilosofie ontwikkelde.⁶ In deze inspirerende leefomgeving ontstonden ook Freud's belangrijkste ideeën omtrent psychotherapie en cultuurfilosofie. Vanaf 1902 vonden er elke woensdagavond ontmoetingen plaats aan huis bij Freud met een groeiende kring van intellectuelen zoals de psychotherapeuten Alfred Adler en Wilhem Stekel.

Na de Eerste Wereldoorlog viel Oostenrijk-Hongarije uit elkaar en waaide er een nieuwe wind in Wenen. De al eeuwenoude bestaande antisemitische invloeden werden aangewakkerd door het opkomend nationaalsocialisme. Dit resulteerde in een nog steeds bloeiend, maar meer afgesloten joods elitair milieu. Ook Freud bewoog zich in dit milieu met figuren zoals de dichter Arthur Schnitzler.⁷

Hiernaast onderhield Freud een levendige briefwisseling met verschillende personen. Zo schreef hij duizenden brieven naar familieleden, patiënten en intellectuelen. Onder deze

⁵ Freud, *De toekomst van een illusie*, 9.

⁶ P. Depondt, 'Het mysterie van Wenen. De creatieve zelfvernietiging van een vermolmd keizerrijk' (versie 17 maart 2012), http://www.volkskrant.nl/wca_item/boeken_detail/453/222538/Het-mysterie-van-Wenen.html (29 mei 2014).

⁷ M. Goldfarb, *De weg uit het getto. Drie eeuwen emancipatie van de Joden in Europa* (Amsterdam 2011)

tijdsgenoten bevonden zich onder andere Albert Einstein, Ernest Jones, Carl Jung en Thomas Mann.⁸ Met deze tijdsgenoten wisselde Freud ideeën uit en filosofeerde hij over het leven. Er zijn duizenden brieven beschikbaar waarin Freud zijn ideeën deelt, daarom behandel ik een van de meest toonaangevende briefwisselingen voor de periode waarin Freud zich bezig hield met cultuurfilosofie.

Een van de meest bekende brievenwisselingen uit de correspondentie van Freud is deze met Albert Einstein, *Warum Krieg?*, uit 1932-1933. De ontgoocheling die de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht deed een hoop levensvragen doen opborrelen bij Einstein. De oorlog had immers de wereld waarin zij leefden voorgoed veranderd, de grote rijken der Habsburgers en Russische tsaren waren ten onder gegaan en hadden plaatsgemaakt voor moderne staten. In een brief vraagt Einstein aan Freud: ‘*Is there any way of delivering mankind from the menace of war?*’⁹ Einstein zocht contact met Freud omdat hij ervan overtuigd was dat Freud hem inzicht kon bieden in de meest donkere gebieden van de menselijke wil en gevoelens. Uiteindelijk legde Einstein zijn hoofdvraag bij Freud neer: ‘*Is it possible to control man's mental evolution so as to make him proof against the psychosis of hate and destructiveness? Here I am thinking by no means only of the so-called uncultured masses.*’¹⁰ Freud greep terug op de ontwikkeling van cultuur en het belang van rechterlijke instituties om de mensheid in het gareel te leggen. Freud was erg benieuwd naar de uitwerking van de Volkenbond en vond het een zeer goed initiatief.¹¹ Dit kon een nieuwe weg in de goede richting voor de menselijke cultuur betekenen.

Freud zag zichzelf niet als een filosoof, hij wilde zichzelf liever zien als een natuurwetenschappelijke observator. Naar Freud's eigen zeggen vertrouwde hij zijn waarnemingen en redenen meer dan intuïtie en speculatie. Hij sprak denigrerend over filosofen, desalniettemin zijn er veel invloeden terug te zien in zijn werk van filosofen zoals Friedrich Nietzsche en Arthur Schopenhauer.¹² Freud heeft altijd ontkend dat hij onder invloed van Nietzsche en Schopenhauer stond, toch zijn er veel gelijke ideeën terug te vinden in de werken van deze heren. Zowel Nietzsche als Schopenhauer hebben ook gewezen dat de mens in eerste instantie een driftwezen is, een wezen wat zijn rationele capaciteiten overschat.¹³

⁸ S. Freud, *Letters of Sigmund Freud. 1873-1939* (Londen 1961) xiii.

⁹ Einstein, A., Freud, S., *Why war? A correspondence between Albert Einstein and Sigmund Freud* (1991) 2.

¹⁰ Einstein, Freud, *Why war?* 4.

¹¹ *Ibidem*, 7.

¹² W. Schönau, ‘Freud, filosoof tegen wil en dank’, in J.E. Verheugt-Pleiter, *Psychoanalyse anno nu. Lezingencarrousel Freud-festival 2006* (Assen 2006) 25-34, 27.

¹³ Schönau, ‘Freud, filosoof tegen wil en dank’, 27.

Freud verleende veel van zijn inzichten en inspiratie aan literatuur en de Griekse mythologie. Onder zijn grootste leermeesters noemde hij zelf Sophocles, Shakespeare, Goethe en Dostojevski. Freud hechtte meer waarde aan artistieke intuïtie dan aan filosofische intuïtie.¹⁴ Freud was een groot bewonderaar van Sherlock Holmes en de schrijfstijl van zijn schepper: Arthur Conan Doyle. Freud vergeleek zichzelf graag met Sherlock: onder de kleinste tekenen aan de oppervlakte kunnen zich verhalen van groot belang schuilhouden.¹⁵

1.2 Tijdsgeest

Van groot belang bij *De Toekomst van een illusie* en *Het onbehagen in de cultuur* is om ze in het licht van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) te zien. De Eerste Wereldoorlog heeft een grote rol gespeeld in het leven van Freud. Men zou dit ook wel als een keerpunt in zijn leven kunnen zien. Daar waar Freud voor de Eerste Wereldoorlog grotendeels bezig was met de psychologische processen van het individu, verschoof zijn interesse na de oorlog naar het maatschappelijke verschijnsel van religie en cultuur. Freud kreeg meer interesse in de wisselwerking tussen de individu en de samenleving. De oorlog schokte Freud, het liet hem zien tot welke verschrikkingen de samenleving toe in staat was. In zijn werk *Actuele beschouwingen over oorlog en dood* uit het voorjaar van 1915 sprak Freud over de ontgoocheling die de oorlog gebracht had:

“In deze oorlog hebben twee dingen ons ontgoocheld: de geringe zedelijkheid van de staten in hun optreden naar buiten toe terwijl ze zich naar binnen toe opwerpen als hoeders van de zedelijke normen, en het brute gedrag van het individu, dat men als deelgenoot van de hoogste menselijke cultuur niet tot zo iets in staat had geacht.”¹⁶

Freud raakte teleurgesteld in de falende menselijke cultuur. Freud kwam tot het inzicht dat niet alleen de individu slechte kanten had, maar dat ook de maatschappij zelf slechte kanten had.¹⁷ Dit maakte dat zijn focus verschoof van enkel individuele psychologische processen naar maatschappelijke processen. Freud schreef naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog verschillende essays over de doodsdrijf, over het feit dat de mens altijd richting

¹⁴ Schönau, ‘Freud, filosoof tegen wil en dank’, 27.

¹⁵ M. Hulspas, ‘Wetenschappelijke pornografie. De obsessies der psychoanalyse’, *Skepter*, jaargang 13, nummer 2 (2000).

¹⁶ S. Freud, ‘Actuele beschouwingen over oorlog en dood’, in S. Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999) 212-234, 213.

¹⁷ The Question of God, ‘Sigmund Freud: Civilization and Its Discontents from Program Two’, <http://www.pbs.org/wgbh/questionofgod/transcript/civilization.html> (20 mei 2014).

de dood toe beweegt. Freud ziet in dat het kwaad niet alleen maar een onderdeel is van individuele ontwikkeling maar ook een onderdeel is van de samenleving. Freud zag het als zijn doel om de mensheid te redden van de overtuiging van de grote capaciteiten van de mens. Hij wilde de mensheid laten zien dat ze in wezen beheerst werden door oerdriften zoals seksualiteit, driften, woede en haat.¹⁸

Het waren roerige tijden toen Freud *De toekomst van een illusie* schreef in 1927. Naast de Eerste Wereldoorlog vers in het geheugen was er ook de dood van zijn geliefde dochter Sophie die hem van de wijs bracht. Hierdoor werd Freud opnieuw geconfronteerd met het ongenadige noodlot waar de mens mee te maken had.¹⁹

‘Het grote culturele experiment’ dat men in de Sovjet Unie ondernam trok ook Freud’s aandacht.²⁰ Een cultuuromslag zoals deze was zeer interessant voor Freud om te aanschouwen. In zijn boeken schreef hij vaak over de opgelegde wetten door de cultuur, waar deze vandaan komen en hoe deze eventueel te veranderen zijn.

1.3 Andere werken van Freud

De psychoanalyse, ontwikkeld door Freud, is een tamelijk op de individu gerichte vorm van sociale psychologie. De psychoanalyse richt zich op innerlijke conflicten die zich afspelen binnen een individuele persoon. Deze innerlijke conflicten vinden volgens Freud vaak hun oorsprong in de jeugd van de individu, waarbij het Oedipuscomplex een van de meest belangrijke en bekende verschijnselen is volgens Freud. Deze innerlijke conflicten uiteten zich later in het leven door middel van dwanghandelingen en neurosen, maar kunnen verholpen worden door een herbeleving van deze sociale processen onder leiding van een psychiater.²¹ Deze theorieën ontwikkelde Freud rond de eeuwwisseling en zou hij later nog toepassen op de maatschappij, zoals in *De toekomst van een illusie*.

De toekomst van een illusie wordt vaak in een adem genoemd met *Totem en Taboe* (1911-1913) en *Het onbehagen in de cultuur* (1931). Hiernaast schreef Freud over religie ook *Dwanghandelingen en godsdienst oefeningen* (1907) en *De man Mozes en het monotheïsme* (1939). In deze werken behandelt Freud ook de godsdienstpsychologie en zijn gedachten over

¹⁸ The Question of God, ‘Sigmund Freud: Civilization and Its Discontents from Program Two’, <http://www.pbs.org/wgbh/questionofgod/transcript/civilization.html> (20 mei 2014).

¹⁹ H. Stroeken, ‘Sigmund Freud, De toekomst van een illusie (1927)’, http://www.humanistischecanon.nl/secularisering/sigmund_freud/sigmund_freud_de_toekomst_van_e_en_illusie__1924_ (20 mei 2014).

²⁰ Freud, *De toekomst van een illusie*, 14.

²¹ J. Goudsblom, ‘Inleiding’, in Sigmund Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999)7-17, 9.

cultuur en religie. Hiernaast is het werk *Massapsychologie* (1921) van belang om Freud's ontwikkeling van individuele psychologie richting cultuuranalyse/massapsychologie te zien. In *Toekomst van een illusie* maakt Freud veel verwijzingen naar *Totem en Taboe*, met name wanneer hij zijn theorie met psychoanalytische theorieën onderbouwt. *Totem en Taboe* bestaat uit vier verschillende essays over de toepassing van psychoanalyse op antropologie, archeologie en religie. Freud viel met name terug op het eerder genoemde Oedipuscomplex. Hij stelde het Oedipuscomplex voor als een oerdrاما wat het verloop van de wereldgeschiedenis bepaald heeft. In een prehistorisch verleden hebben een aantal broers samen hun vader vermoord, omdat deze vader het alleenrecht op het seksuele verkeer met alle vrouwen opeiste, waaronder dat met de moeder(s) van de broers. Deze moord werd een prototype voor de gewelddadigheid waartoe (seksueel) gefrustreerde mensen toe in staat zijn. Door deze gebeurtenis werd ook het schuldgevoel van de mens geboren. Dit schuldgevoel zou ervoor zorgen dat volgende generaties, belast met deze schuldgevoelens, hun driften proberen te controleren.²²

Het onbehagen in de cultuur werd vier jaar na *De toekomst van een illusie* gepubliceerd. Freud is in dit werk een stuk pessimistischer dan in *De toekomst van een illusie*. De politieke dreiging en het laatste stadium van Freud's ziekte, keelkanker, klinken door in dit essay.²³ Het gehele essay heeft een pessimistische ondertoon en is ook radicaler in vergelijking tot *De toekomst van een illusie*.²⁴ Freud is negatief over de mogelijkheid van de mens om zijn eigen driften te kunnen controleren. Ook twijfelt Freud in dit essay of de mensheid wel zo gezegend is met de nieuwe technische ontwikkelingen. De mens wordt steeds afhankelijker van deze hulpmiddelen en is hiermee een 'prothesengod' geworden.²⁵ Dit probleem is vandaag de dag nog steeds aan de orde, de mens heeft nog nooit zoveel technische hulpmiddelen gehad. Maar toch blijven er oorlogen ontstaan en is de mens niet gelukkig. In *Het onbehagen in de cultuur* laat Freud merken niet tevreden te zijn over *De toekomst van een illusie*. In *De toekomst van een illusie* wees Freud eerder de gevoelens van warmte die bij religie komen kijken van de hand als onbelangrijk en te vervangen met de ratio.²⁶ In *Het onbehagen in de cultuur* komt hij hierop terug, Freud spreekt over een

²² Goudsblom, 'Inleiding', 10.

²³ Ibidem, 15.

²⁴ Ibidem, 13.

²⁵ Ibidem, 15.

²⁶ Freud, *De toekomst van een illusie*, 45.

‘oceanisch gevoel’ wat de kern van de religiositeit vormt.²⁷ Freud is dan ook pessimistischer over de mogelijkheid van de mens om zonder religie of andere hulpmiddelen een dragelijk leven te leiden op aarde:

‘Het leven is zwaar en we kunnen het alleen verdragen met behulp van verzachtende middelen. Sterke afleidingen waardoor wij onze ellende gering achten, surrogaatbevredigingen die de ellende verminderen, en verdovende middelen die ons daarvoor ongevoelig maken’²⁸

De toekomst van een illusie, gepubliceerd in 1927 valt precies tussen *Totem en taboe* en *Het onbehagen in de cultuur* in, niet alleen qua chronologie maar ook qua ontwikkeling. In *Totem en taboe* bespreekt Freud op basis van psychoanalytische ideeën zijn gedachten over religie en cultuur. In *De toekomst van een illusie* trekt Freud deze ideeën breder en betreft hij ze ook op de maatschappij waar het individu deel van uitmaakt. In *Het onbehagen in de cultuur*, het laatste boek waarin hij een cultuuranalyse maakt, bouwt Freud voort op de ideeën uit *De toekomst van een illusie*. Het inzicht van Freud dat de individu gezien moet worden als een onderdeel van de maatschappij leverde deze reeks bijzondere cultuurbeschouwingen op.

²⁷ S. Freud, ‘Het onbehagen in de cultuur’, in S. Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999) 297-386, 301.

²⁸ S. Freud, ‘Het onbehagen in de cultuur’, in S. Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999) 297-386.

2 De bronanalyse

2.1 Doel van *De toekomst van een illusie*

Het essay *De toekomst van een illusie* leest als een betoog om de lezer ervan te overtuigen dat religie slechts een illusie en ook een slecht onderdeel van de samenleving is. Freud probeert de lezer zijn waarheid te vertellen en schroomt daarbij niet om zijn publiek de les te lezen en om ze af en toe ook te beledigen. Freud wil de aandacht vestigen op de noodzaak om een stap vooruit te maken binnen de ontwikkeling van de mensheid: ‘... en moet ik u nog vertellen dat de enige bedoeling van mijn geschrift is de aandacht te vestigen op de noodzaak van deze stap vooruit?’²⁹ Hij wilt dat de mensheid de neurotische fase ontvlucht waarin zij nu nog verblijven en zich hiervan bevrijden. De bevrijding van religie zou een draaglijk leven op aarde mogelijk maken.³⁰

Zelf zegt Freud in zijn essay het volgende over de inhoud en het doel van *De toekomst van een illusie*: ‘Mijn studie is een goed voorbeeld van strenge isolering van het deel dat de psychoanalytische benadering aan de oplossing van het religieuze probleem kan bijdragen.’³¹ Met het religieuze probleem bedoelt Freud de vraag waar de oorsprong van de religie ligt. In dit essay probeerde hij met gebruik van zijn psychoanalytische kennis helderheid te verschaffen over deze grote vraag. Freud blijft in zijn essay echter niet te lang hangen bij het onderzoeken van de ontwikkeling van het godsideaal, dit heeft hij immers in *Totem en taboe* ook al veelvuldig gedaan. In *De toekomst van een illusie* gaat Freud de diepte in en onderzoekt hij ‘de complete schat van religieuze voorstellingen zoals de cultuur die aan de enkeling doorgeeft.’³²

2.2 Stijlanalyse

Het essay is goed geschreven en gemakkelijk te lezen, zeker als men in het achterhoofd neemt dat deze tekst al zevenentachtig jaar oud is en er vrij complexe ideeën in uitgelegd worden. Om theorieën te verduidelijken maakt Freud af en toe gebruik van voorbeelden en eigen ervaringen. Hiernaast haalt hij af en toe ook de actualiteit aan om verheldering te verschaffen. Naast de beschrijving van theorieën schrijft Freud ook vanuit het ik-perspectief, voornamelijk wanneer hij zijn eigen meningen of ervaringen delen wil met de lezer. Freud stelt zichzelf

²⁹ Freud, *De toekomst van een illusie*, 63.

³⁰ Ibidem, 65.

³¹ Ibidem, 31.

³² Ibidem, 32.

naar aanleiding van elk hoofdstuk vragen, waarop hij antwoord geeft in het volgende hoofdstuk. Dit zorgt voor een fijne structuur in het essay, het bouwt voort op de eerder uitgelegde theorieën en gaat zo steeds verder de diepte in.

In het essay geeft Freud ruimte voor discussie, zo gaat hij vanaf het vierde hoofdstuk de dialoog aan met een denkbeeldige tegenstander. Hij scheidt deze denkbeeldige tegenstander om zichzelf in zelfbescherming te nemen tegen een sluipende onverschilligheid en om zo moeilijkheden te negeren. Hiernaast dekt Freud zich op deze manier ook alvast in ten opzichte van eventueel commentaar. Deze vorm van discussie brengt dynamiek in het essay alsof het een levendige discussie betreft tussen twee intellectuelen. Op deze manier wordt de lezer meer betrokken bij het debat en wordt de lezer ook aangezet tot denken.

2.3 Mensbeeld

In *De toekomst van een illusie* schrijft Freud over de menselijke cultuur en haar relatie tot religie. Hierbij heeft hij het ook veel over het individu en de relatie die deze tot religie heeft. Het individu kampt volgens Freud met vele driften en frustraties die de acties en gevoelens van mensen leiden. Over deze driften en frustraties legt Freud het volgende uit:

‘Ter wille van een uniforme terminologie zullen wij het feit dat een drift niet bevredigd kan worden een frustratie noemen, de inrichting die deze frustratie vastlegt een verbod, en de toestand die door het verbod teweeggebracht wordt een ontbering.’³³

Freud ziet de mens zodoende als zwak, aangezien de mens zeer beïnvloedbaar is door driften uit het onderbewustzijn. De cultuur is daarom dan ook nodig om mensen te bedwingen van de uitvoering van al deze driften. Want volgens Freud: ‘De mens is een wezen met een zwakke intelligentie, dat beheerst wordt door zijn driftwensen.’³⁴

Freud schetst zo een vrij negatief mensbeeld: het beeld van een mens dat volledig beheerst wordt door zijn of haar driften die enkel bedwongen kunnen worden door een overheersende cultuur. Dit blijkt zeker ook uit zijn uitlatingen over de minder intellectueel bedeelde uit de samenleving. Voor de intellectuelen bestaat er nog enige hoop om zich te ontworstelen aan de driftwensen: ‘Wij hebben evenwel geen ander middel dan onze

³³ Freud, *De toekomst van een illusie*, 35.

³⁴ *Ibidem*, 62.

intelligentie om onze driftnatuur te bedwingen.’’³⁵ Freud ziet een duidelijke scheiding tussen de leidende intellectuele klasse en de grote massa van ongeletterden en onderdrukten. Freud schaart zichzelf duidelijk onder de klasse van de leidende intellectuelen. Freud ziet religie als een denkremming, de religie belemmert het onbevooroordeeld nadenken over de wereld. Als intellectueel kan men net zoals Freud inzien wat religie in werkelijkheid is en op deze wijze rationeel nadenken over allerlei zaken.

Freud laat zich ook enkele keren uit over vrouwen in *De toekomst van een illusie*. Uit deze uitlatingen blijkt dat Freud niet een erg hoge dunk van vrouwen heeft. Volgens Freud gaan vrouwen gebukt onder zowel een seksuele als een religieuze denkremming vanaf de vroege jeugd. Hiernaast worden vrouwen volgens Freud ook nog geremd door hun loyaliteit aan de monarchie. Freud beweert dat hij hierdoor niet de ware aard en intelligentie van de vrouw kan beoordelen, maar dat het door al deze denkreminingen wel beslist is dat de vrouw niet het intellect van de man kan bezitten.³⁶ Als men Freud's beeld van de mens in het algemeen vergelijkt met het beeld van de vrouw verschilt het niet veel van het beeld van de niet-intellectuele massa. Deze personen gaan immers ook gebukt onder een denkremming. Door studeren zou er nog hoop bestaan voor deze mensen. Maar dit zal wel lastig worden gezien het feit dat deze denkreminingen vaak al vanaf de jeugd aanwezig zijn bij de individu.

Freud spreekt in *De toekomst van een illusie* niet over rassen, maar in een brief naar Einstein uit 1932 laat hij zich wel uit over rassen: ‘...even today the uncivilized races and the backward classes of all nations are multiplying more rapidly than the cultured elements.’³⁷ Hier wordt duidelijk dat hij bepaalde soort ongeciviliseerde rassen, waarschijnlijk het niet-Europese ras, op dezelfde wijze beschouwt als de lagere klassen. Sigmund Freud schreef vanuit het perspectief van een blanke intellectuele westerse man, waardoor hij zichzelf een positie boven de genoemde groepen toekende. Dit resulteerde in een ietwat arrogante houding in zijn schrijven.

2.4 Wat is religie?

Freud begint *De toekomst van een religie* met een beschrijving van de menselijke cultuur. Hierbij stelt hij dat de menselijke cultuur uit twee facetten bestaat:

‘Eenzijds omvat ze alle kennis en kundigheden die de mensen verworven hebben om de krachten van de natuur te beteugelen en goederen voor de bevrediging van de menselijke behoeften op

³⁵ Freud, *De toekomst van een illusie*, 61.

³⁶ Ibidem, 62.

³⁷ Einstein, Freud, *Why war?* 11.

haar te veroveren, anderzijds alle noodzakelijke instellingen om de onderlinge banden tussen de mensen en vooral de verdeling van de bereikbare goederen te regelen.’³⁸

Tussen deze twee facetten van de menselijke cultuur bestaat een wisselwerking, beide facetten zijn noodzakelijk om de menselijke cultuur in stand te houden. De cultuur moet tegen de vijandige impulsen van individuen in bescherming genomen worden. Voor deze bescherming tegen het individu zijn er regelingen, instituties en geboden in het leven geroepen. Een van deze instituties die ervoor zorgt dat de menselijke cultuur in stand gehouden wordt is religie. Of zoals Freud het liever noemt, religieuze illusies.³⁹

Cultuur heeft volgens Freud meerdere taken:

‘De taak is hier van meerderlei aard: het ernstig bedreigde zelfgevoel van de mens verlangt naar troost, de wereld en het leven moeten van hun verschrikkingen worden ontdaan, bovendien wil ook de menselijke weetgierigheid, die trouwens door zeer sterk praktisch belang wordt aangespoord, een antwoord hebben.’⁴⁰

Om deze natuurkrachten te kunnen bevatten geeft de mens de natuur het karakter van een vader en maakt van hem goden.⁴¹ De mens heeft de natuurkrachten gepersonifieerd omdat dit de enige manier is voor de mens om de natuur te kunnen begrijpen.⁴² Freud vat cultuur en religie vaak samen. Met het wegvallen van de religie ziet Freud dan ook direct de cultuur wegvallen. Het wegvallen van de cultuur is volgens Freud onwenselijk, wat er dan overblijft is de natuurtoestand.⁴³ Net als de zeventiende-eeuwse filosoof Thomas Hobbes voorzag Freud een anarchie waarin de mens bedreigd wordt door natuur en de medemens. De religie heeft volgens Freud wel degelijk nut, daar waar het cultuurvoorschriften heeft die de menselijke driften inperken, op deze manier wordt de menselijke cultuur beschermd. De vraag is echter of deze cultuurbescherming per se in de vorm van religie behoeft te gebeuren.

In *Totem en taboe* schrijft Freud de oorsprong van de religie toe aan het Oedipuscomplex; er bestaat een ambivalente relatie tussen vader en kind. Aan de ene kant vormt de vader namelijk een gevaar in de strijd om de liefde van de moeder, aan de andere kant koestert het kind ook een groot verlangen en bewondering voor zijn vader. In *De toekomst van een religie* verbindt Freud deze ambivalente relatie met de vader met de

³⁸ Freud, *De toekomst van een illusie*, 10.

³⁹ Ibidem, 20.

⁴⁰ Ibidem, 23.

⁴¹ Ibidem, 24.

⁴² Ibidem, 30.

⁴³ Ibidem, 21.

hulpeloosheid van het individu. In de adolescentie beseft het individu dat hij gedoemd is om een kind te blijven, hij kan zichzelf nooit beschermen tegen de overweldigende kracht van de natuur en het noodlot. Hiervoor scheidt hij oppermachten die de gestalte van een vaderfiguur aannemen, deze oppermachten vreest het individu vanwege hun grote macht.⁴⁴ Desalniettemin probeert het individu de goden voor zichzelf te winnen in ruil voor bescherming en steun. Freud zegt hierover in *De toekomst van een religie*:

‘De schrikbarende indruk van kinderlijke hulpeloosheid heeft, zoals wij al weten, de behoefte aan bescherming – bescherming door liefde – opgewekt, waarin de vader heeft voorzien; het besef van deze hulpeloosheid het hele leven voortduurt, is er de oorzaak van geweest dat men aan het bestaan van een vader – nu echter machtiger vader – vasthoudt.’⁴⁵

Het gebruik van het Oedipuscomplex is veelvuldig bekritiseerd door wetenschappers van alle takken.⁴⁶ De Oostenrijkse psychiater en psycholoog Alfred Adler, die tot 1911 verbonden was met Freud, uitte ook kritiek op het Oedipuscomplex. Adler zag het Oedipuscomplex als een eenzijdige en sterk overdreven halve waarheid. Adler erkende dat neurotici niet in staat zijn om zich te bevrijden van hun ouders. Alleen was dit volgens Adler het gevolg van een slechte opvoeding en een angst om alleen de wereld in te gaan.⁴⁷ Er waren enkele dingen die mij opvielen bij het lezen over het Oedipuscomplex in de context van religie. In *De toekomst van een illusie* praat Freud over de vadermoord als een historische waarheid. Een gebeurtenis die daadwerkelijk plaatsgevonden heeft en die door middel van (orale) overlevering in de vorm van religie zijn weg heeft gevonden tot de wereld waarin Freud leefde.⁴⁸ Ik vraag mij af hoe ver het collectieve geheugen van de mensheid teruggaat. De terugvoering op deze gebeurtenis in een oerverleden lijkt mij onwaarschijnlijk en vergezocht. Want al zou men stellen dat het echt gebeurd is, dan is de kans alsnog klein dat de moderne mens zich deze gebeurtenis in het onderbewustzijn zou herinneren. Wij spreken hier namelijk niet over een gebeurtenis van enkele decennia geleden, maar van duizenden jaren geleden. Naar mijn mening zou Freud's theorie geloofwaardiger worden als hij het Oedipuscomplex links had laten liggen. De

⁴⁴ Freud, *De toekomst van een illusie*, 32.

⁴⁵ Ibidem, 39.

⁴⁶ Rhijn, M. van e.a., ‘De Oedipusmythe en het Oedipuscomplex’, *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 1-2 (1995) 85.

⁴⁷ A. Adler, ‘Adlers psychologie en filosofie. 10. Een kritiek op de psychoanalyse’, <https://sites.google.com/site/adlerspsychologieenfilosofie/10-een-kritiek-op-de-psychoanalyse> (30 mei 2014).

⁴⁸ Freud, *De toekomst van een illusie*, 55.

verklaring vanuit de hulpeloosheid van de mens en de personificatie van de natuurkrachten als een goddelijke vaderfiguur waren meer dan toereikend geweest.

Volgens Freud hebben de goden van oorsprong een driedelige taak:

‘‘Uitbanning van de gruwelen der natuur, verzoening met de wreedheid van het noodlot, vooral zoals dat in de dood tot uiting komt, en schadeloosstelling voor al het lijden en alle ontberingen die het samenleven in de cultuur de mens oplegt’’.⁴⁹

Het accent in het geloof verschuift echter naarmate de mensheid zich verder ontwikkelt en leert om de natuur beter te beheersen. In de moderne maatschappij komt de focus steeds meer te liggen op de derde taak van de goden, de controle over de zedelijkheid. De goden schrijven cultuurvoorschriften voor, hieraan wordt een goddelijke oorsprong toegeschreven. Dit is de enige manier waarop mensen bereid zijn om deze voorschriften te accepteren.

Freud dicht religie een grote betekenis in de maatschappij toe. Hij vindt het daarom dan ook opzienbarend dat in de tamelijk moderne tijd waarin hij leeft het geloof in religie het gebrekigst gestaafd is. Volgens Freud geloven mensen om drie redenen: ten eerste geloven mensen omdat hun stamvaders al geloofden; ten tweede zijn er zogenaamde bewijzen uit de tijd van deze stamvaders; en ten derde is het toch verboden om te vragen naar bevestiging over het geloof.⁵⁰ Er zijn verschillende pogingen in het verleden gedaan om de religieuze leerstellingen geloofwaardiger te maken, deze pogingen hebben de betwistbaarheid van de religie alleen maar bevestigd. Ondanks deze grote problemen met de geloofwaardigheid van de zogenaamde religieuze feiten is religie van groot belang in de menselijke cultuur.

Freud gelooft dat de kracht van de wens van de mens naar bescherming zo groot is dat de mensen deze onzekerheden over de feitelijkheid van het geloof voor lief nemen.⁵¹ De drang naar de vervulling van deze wensen is zo groot dat er een *selffulfilling prophecy* ontstaat. Hiernaast stelt Freud ook dat mensen erg weinig toegankelijk zijn voor verstandelijke overwegingen, de mensen worden volledig beheerst door hun driftwensen.⁵² Het aanvaarden van het geloof betekent voor vele individuen een enorme verlichting, veel problemen worden op deze wijze uit handen genomen. Freud formuleert dit mooi in *De toekomst van een illusie*:

⁴⁹ Freud, *De toekomst van een illusie*, 24.

⁵⁰ Ibidem, 35.

⁵¹ Ibidem, 39.

⁵² Ibidem, 60.

‘Wij houden ons voor dat het heel mooi zou zijn indien er een God als schepper van de wereld en als goedgunstige voorzienigheid bestond, een zedelijke wereldorde en een leven in het hiernamaals, maar het toch zeer opvallend dat dit allemaal is zoals wij het ons moeten wensen.’⁵³

Er zou ook kunnen worden gesteld dat religie een weerspiegeling van alle ellende op deze wereld is. Net zoals in utopieën en ideologieën kan er in een religie worden gezien wat er eigenlijk mist in deze wereld. Daar waar utopieën en ideologieën vaak zeer uiteenlopende denkbelden opleveren zijn religies over de hele wereld toch een vrij universeel en gelijkmatig verschijnsel. Religie bestaat dan wel in verschillende vormen en maten. Zo bestaan er religies met meerdere goden of met één god en zo zijn er verschillende overleveringen van heilige verhalen. Maar uiteindelijk draaien alle godsdiensten om dezelfde principes; mensen richten zich tot een of meerdere opperwezens in ruil voor zingeving en bescherming van hun leven op aarde. Vaak horen er bij een godsdienst ook de nodige tradities en leefregels. Deze bieden houvast aan het leven en geven de mensen een identiteit.

Freud ziet religie als een neurotische fase in het opgroeien van de mensheid, voortgekomen uit het Oedipuscomplex. Volgens Freud is de grote macht die religie over de mensheid heeft, voortgekomen uit wensvervullingen en belangrijke historische reminiscenties.⁵⁴ Met deze reminiscenties doelt hij op de herinneringen aan de moord op de oervader. Freud maakt met zijn beschrijving van het verschijnsel religie gebruik van verklaringen uit zowel de psychoanalyse en zijn observaties van de maatschappij. Zo combineert hij het Oedipuscomplex, de psychologische ontwikkeling van de mens en wensvervullingen met de taken van de menselijke cultuur.

In *De toekomst van een illusie* wordt religie geschetst als een intrinsiek onderdeel van de menselijke cultuur. Er zijn echter enkele elementen die ik mis in deze bespreking van religie door Freud. Zo laat hij de zingeving die religie het leven geeft links liggen, hij praat enkel over driften en onderdrukkingen hiervan. Freud praat wel over de noodzaak van religie en waarom deze bestaat, maar hij praat niet over de zoektocht naar de levensvragen van de mens. Hiernaast wordt er ook niets gezegd over de tradities en de kerkgang van de gelovigen, terwijl dit naar mijn mening ook belangrijke uitingen van het geloof zijn.

⁵³ Freud, *De toekomst van een illusie*, 43.

⁵⁴ Ibidem, 55.

2.5 Wat is de toekomst van religie?

Freud ziet religie als een neurotische fase in de ontwikkeling van de mens, bij zijn culturele ontwikkeling moet de mens deze fases doorlopen. Volgens de psychoanalyse groeien mensen vaak over deze neurotische fases uit de kindertijd heen, en anders rekenen ze er in hun latere leven met behulp van psychoanalyse mee af.⁵⁵

‘‘Op eendere wijze zou men moeten aannemen dat de mensheid als geheel in haar seculaire ontwikkeling vervalt in toestanden die met de neurosen analoog zijn, en wel om dezelfde redenen, omdat de mensheid in de tijden dat ze onwetend en intellectueel zwak ontwikkeld was, de voor het menselijke samenleven absoluut noodzakelijke driftverzakingen alleen door zuiver affectieve krachten tot stand heeft gebracht.’’⁵⁶

Freud associeert hier de neurotische fase, waarin de mens zich vastklampt aan religie, met een onwetende en intellectueel zwakke fase van de mens.

Aan het begin van de twintigste eeuw toen Freud *De toekomst van een illusie* schreef, begon de wetenschap een steeds grotere maatschappelijke rol te verkrijgen. De wetenschap werd nog steeds beoefend door een select gezelschap uit de gegoede burgerij, maar de onderzoeksresultaten werden steeds meer verspreid.⁵⁷ Socialistische manuscripten vonden gretig aftrek onder de arbeidersklasse en werden veelvuldig gelezen.⁵⁸ De geletterdheid onder de mensen werd hoger en in de westerse wereld werden wetenschappelijke teksten voor steeds meer mensen uit de middenklasse ook toegankelijk. In het algemeen werd wetenschap beter bekend in de hele samenleving. Deze nieuwe ontwikkelingen maakten dat Freud meende dat men geleidelijk aan in een nieuwe fase van de ontwikkeling van de menselijke cultuur terecht gekomen was. Over het proces van de opkomende wetenschap zegt Freud het volgende:

‘‘Dit proces is niet tegen te houden; hoe meer de schatten van onze kennis voor meer mensen toegankelijk worden, des te meer verbreidt zich de afvalligheid van het religieuze geloof, eerst alleen van zijn verouderde stuitende inkleding en vervolgens ook van zijn fundamentele premissen.’’⁵⁹

Maar kan men de wetenschap wel als een alternatief nemen voor religie? Freud worstelde met hetzelfde euvel als de Britse religie-expert Karen Armstrong: de wetenschap kan ons op veel vragen antwoord geven alleen laat de wetenschap vragen over ons eigen zielenleven

⁵⁵ Freud, *De toekomst van een illusie*, 55.

⁵⁶ Ibidem, 56.

⁵⁷ O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge 1975) 173.

⁵⁸ Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, 90.

⁵⁹ Ibidem, 50.

onbeantwoord.⁶⁰ De wetenschap mag dan de weg plaveien naar de realiteit, alleen de *logos* zal hierin bevredigd worden. De *mythos* zal de mens echter met grote vraagtekens laten zitten die buiten het bereik van de wetenschap liggen om te beantwoorden.⁶¹ Volgens Freud is de verwetenschappelijking van de wereld echter niet tegen te houden. Hoe meer kennis er toegankelijk wordt voor meer mensen, hoe meer de afvalligheid van het geloof zich verbreidt.⁶² Dit zal wel op een zeer geleidelijke manier gebeuren. Freud benadrukt dat de wetenschap lang nog niet overal een antwoord op gegeven heeft maar dat ‘wetenschappelijke arbeid voor ons de enige weg die tot kennis van de ons omringende realiteit kan leiden’.⁶³

Freud maakt een onderscheid tussen geletterden en intellectuelen en de grote massa van ongeletterden en onderdrukten bij het verdwijnen van religieuze motieven uit de maatschappij. Freud stelt dat het voor de intellectuelen geen problemen zal veroorzaken als de religieuze motieven vervangen zullen worden door wereldlijke motieven. Dit proces zal zich dan ook geruisloos voltrekken en geen problemen met zich meebrengen aangezien Freud de intellectuelen als cultuurdragers ziet. Het is echter een ander verhaal bij de grote massa, zij hebben namelijk alle reden om de cultuur vijandig te zijn na zoveel jaren van onderdrukking en uitbuiting. Freud vreest dat als de massa achter het niet-bestaan van God komen, zij deze verandering niet op de juiste manier op zullen vatten als intellectuele mensen. Zij zullen het niet-bestaan van God niet kunnen zien met dezelfde wetenschappelijke achtergrond als intellectuelen. Freud ducht voor het vervallen in Hobbesiaanse toestanden als de goddelijke motivering achter geboden wegvalt. Daarom stelt hij het volgende:

‘‘óf men blijft deze gevaarlijke massa ten strengste onderdrukken en schermt ze zeer zorgvuldig af van alle gelegenheden tot geestelijke opwekking, óf men moet de relatie tussen cultuur en religie grondig herzien.’’⁶⁴

Hier kent Freud zichzelf op een vrij arrogante wijze een rol toe in de intellectuele klasse die boven de massa staat.

Freud beweert even later ervan overtuigd te zijn ‘dat het beter is de mededeling van deze symbolische versluierungen van de waarheid achterwege te laten en het kind de kennis van de reële feiten, aangepast aan zijn intellectuele, niet te onthouden.’⁶⁵ Met ‘het kind’ doelt Freud op de menselijke samenleving, hij projecteert de ontwikkeling van het individu

⁶⁰ Freud, *De toekomst van een illusie*, 41.

⁶¹ K. Armstrong, *The Battle for God. A History of Fundamentalism* (New York 2001) 365.

⁶² Freud, *De toekomst van een illusie*, 50.

⁶³ *Ibidem*, 41.

⁶⁴ *Ibidem*, 51.

⁶⁵ Freud, *De toekomst van een illusie*, 58.

namelijk op de samenleving. Deze ambivalente houding jegens de afschaffing van religie (het is wel goed voor de intellectuele klasse, maar gevaarlijk voor de massa) doet sterk denken aan de houding van Voltaire: ‘*I want my lawyer, tailor, valets, even my wife, to believe in God; I think that if they do I shall be robbed less and cheated less.*’⁶⁶ Nu was Freud gelukkig verder gekomen dan Voltaire in de zeventiende eeuw, inmiddels vertrouwde Freud zijn advocaat wel de waarheid toe. Maar nog steeds blijft ‘het recht’ op de waarheid een alleenrecht van de intellectuele klasse in Freud’s *De toekomst van een religie*.

Het verdwijnen van de religie uit de samenleving zal gepaard gaan met het verdwijnen van historische motieven van het Oedipuscomplex die de culturele voorschriften bepaalden. Volgens Freud komen hiervoor in de plaats culturele voorschriften gemotiveerd op een rationele wijze terug. Freud acht het mogelijk dat er ooit een maatschappij bestaan kan zonder geloof. Hij ziet het geloof immers als een medicijn wat de mens nodig heeft in een neurotische fase. Maar als de mens niet ziek is, niet neurotisch, heeft deze ook geen medicijn nodig.⁶⁷ Freud suggereert dat de mens door middel van een irreligieuze opvoeding los zou kunnen komen van de denkremmingen. Want wanneer de mens nog als een *tabula rasa* is, als een onbeschreven blad, en niet beïnvloed zal worden met religieuze leringen zal deze ook geen last hebben van denkremmingen en -verboden. Freud meent dat de mens die zonder religie opgevoed is de wrede werkelijkheid beter zal kunnen verdragen aangezien zij in nuchterheid grootgebracht zijn. Freud gebruikt hier de metafoor van het kind dat opgroeit en het ouderlijk huis verlaat, eens zal het kind de ‘vijandige’ wereld in moeten gaan.⁶⁸ Alleen en niet langer meer bij de hand gehouden door de vaderfiguur.

Freud legt veel vertrouwen in de wetenschap en in het godenpaar λόγος (rede) en ἄναγκη (noodzakelijkheid). Hij beweert dat:

‘‘de wetenschap in staat is iets over de realiteit van de wereld te weten te komen, waardoor wij onze macht kunnen vergroten en op grond waarvan wij ons leven kunnen inrichten.’’⁶⁹

Hiernaast beargumenteert Freud dat men de wetenschap niet moet misinterpreteren door een omwenteling te verwachten. Men moet de wetenschap zien als in ontwikkeling en een vooruitgang die zichzelf steeds verbetert en vernieuwt. Freud sluit *De toekomst van een illusie* af door te stellen dat de wetenschap tenminste geen illusie is: ‘‘Nee, onze wetenschap is geen illusie. Een illusie zou het zijn te geloven dat wij uit een andere bron zouden kunnen krijgen

⁶⁶ Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, 10.

⁶⁷ Freud, *De toekomst van een illusie*, 63.

⁶⁸ Ibidem, 63.

⁶⁹ Ibidem, 70.

wat zij ons niet kan geven.’’⁷⁰

⁷⁰ Freud, *De toekomst van een illusie*, 71.

3 Freud in discussie

‘Een onderzoek dat ongehinderd voortkabbelt als een monoloog, is niet geheel zonder risico. Men geeft te gemakkelijk toe aan de verleiding om gedachten terzijde te schuiven die het wille onderbreken, en blijft dan met een gevoel van onzekerheid zitten, dat men ten slotte door al te grote resoluutheid wil overstemmen. Ik stel mij daarom een tegenstander voor die mijn uiteenzettingen met argwaan volgt, en laat hem nu en dan aan het woord.’⁷¹

Freud was een man die de discussie niet schuwde, wel vond hij het lastig te verkroppen als er kritiek op hem geleverd werd. Er is in de decennia na zijn dood echter genoeg kritiek op Freud's werk geleverd om zijn theorieën overbodig te verklaren. Is er nog werk van Freud dat vandaag de dag als relevant beschouwd kan worden? En hoe verhoudt Freud's *De toekomst van een illusie* zich tot secularisatietheses uit de twintigste en eenentwintigste eeuw?

3.1 Ontvangst van *De toekomst van een illusie*

Bij de ontvangst van *De toekomst van een illusie* hebben de critici geen blad voor de mond genomen. Vele critici beweren dat er gelijkenissen te trekken zijn tussen religieuze voorstellingen en Freud's theorieën over religie. Beide zijn allebei niet wetenschappelijk te bewijzen en kunnen alleen persoonlijk ervaren worden. Freud schrijft veel feiten toe aan stromingen in het onderbewustzijn van de mens. Deze kunnen alleen persoonlijk ervaren worden net zoals het ‘oceanische’ gevoel van religie.⁷² Kort laat ik hier de meest gehoorde geluiden van kritiek de revue passeren, zodat er een beeld geschetst wordt van de ontvangst van het essay.

De Amerikaanse literair criticus Harold Bloom noemde *De toekomst van een illusie* in zijn boek *The American Religion* (1992) een van de grootste mislukkingen van religieuze kritiek. Bloom stelt dat Freud in *De toekomst van een illusie* religie onderschatte, Freud onderkent dit ook in *Het onbehagen in de cultuur*. In de opvolger van *De toekomst van een illusie* schrijft Freud religie een machtigere rol toe en ziet hij religie minder gemakkelijk verdwijnen uit de maatschappij. Freud stelt in *De toekomst van een illusie* dat religieuze voorstellingen bestaan uit illusies en desillusies, Bloom is van mening dat zowel het christendom als de psychoanalyse interpretaties zijn van de wereld en de menselijke cultuur. Bloom vindt dat de psychoanalyse beschouwt mag worden als een illusie en dat deze niet

⁷¹ Freud, *De toekomst van een illusie*, 28.

⁷² Freud, ‘Het onbehagen in de cultuur’, 302.

relevant is om religieuze voorstellingen mee te verklaren omdat het naar zijn mening ook een interpretatie is van de wereld net zoals religie zelf.⁷³

Er is ook milder commentaar verschenen op *De toekomst van een illusie* en Freud's ideeën over religie. De Amerikaanse intellectueel Irving Kristol gaf in 1949 zijn commentaar over Freud's ideeën over religie. Kristol is van mening dat Freud op een goede manier de irrationaliteit van religie heeft geschetst. Hij is het alleen oneens met het grote vertrouwen wat Freud in de wetenschap stelt. Volgens Kristol is Freud's psychoanalyse niets meer dan religie, het is alleen geen geloof in religieuze voorstellingen maar een geloof in rationaliteit. Deze rationaliteit zal de mensheid volgens Kristol ook niet dichter naar een betere samenleving brengen.⁷⁴ Veel kritiek op *De toekomst van een illusie* slaat op het grote vertrouwen wat Freud in de wetenschap legt en de speculatieve en onbewijsbare onderdelen van de psychoanalyse.

3.2 Freud in verhouding tot Chadwick en Brown

Ik wil twee secularisatietheses gebruiken om Freud's ideeën over secularisatie naast te plaatsen: de inmiddels klassieke secularisatiethesis van Owen Chadwick uitgewerkt in *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* uit 1975 en de nieuwe secularisatiethesis van Callum Brown uitgewerkt in *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800-2000* uit 2001. Ik wil deze twee invloedrijke werken over de secularisatie van de westerse wereld gebruiken omdat ze een contrasterende verklaring hebben voor dit verschijnsel. Bovendien is *De toekomst van een illusie* verschenen in 1927. Dit maakt dat ik gebruik kan maken van een nieuwe blik op het secularisatieproces elke kwarteeuw vanaf dit startpunt. Chadwick behandelt het secularisatieproces in Europa vanaf de publicatie van *the Origin of Species* door Darwin in 1859 tot het begin van de Eerste Wereldoorlog in 1914.⁷⁵ Ik zal mij voornamelijk concentreren op het proces hoe deze denkers beweren dat religie verdwijnen zal, of verdwenen is, en wat de toekomst is van religie.

Chadwick maakt in zijn inleiding duidelijk dat hij het secularisatieproces benadert vanuit een historisch perspectief. Chadwick behandelt de intellectuele ideeëngeschiedenis daar deze naar zijn mening het proces beïnvloed heeft. Chadwick waagt zich er niet aan om

⁷³ H. Bloom, *The American Religion. The Emergence of the Post-Christian Nation* (New York 1992) 34-35.

⁷⁴ I. Kristol, 'God and the Psychoanalysts. Can Freud and Religion Be Reconciled?' (versie 11 januari 1949), <http://www.commentarymagazine.com/article/god-and-the-psychoanalysts-can-freud-and-religion-be-reconciled/> (29 mei 2014)

⁷⁵ Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, 18.

het begrip religie te ontleden, volgens hem is dit niet de taak van de historicus. Daarentegen is zijn doel om te illustreren hoe en waarom er een omslag plaatsvond in het geloven in god.⁷⁶ Chadwick stelt zichzelf de vraag of de secularisering het gevolg was van nieuwe kennis of het gevolg van een nieuwe ontwikkeling in de samenleving.

Chadwick benadrukt dat de secularisatie van de negentiende eeuw wezenlijk anders is dan de vernieuwende ideeën in de Verlichting over religie: ‘*Enlightenment was of the few. Secularization is of the many.*’⁷⁷ Freud betwijfelde dit feit, hij was er nog niet over uit of het wel wenselijk is dat ook de niet-intellectuelen van het niet-bestaan van God afweten. Freud vreesde voor een cultuurvijandigheid van de massa en het aan de macht komen van een tiran of een dictator. Freud schetst op deze manier een beeld van de arbeidersklasse die nog sterk in de ban van het geloof is. Chadwick daarentegen schetst een beeld van een arbeidersklasse die grotendeels van hun geloof afgefallen is aan het einde van de negentiende eeuw. De oorzaken van het wijdverspreide atheïsme onder de arbeidersklasse is volgens Chadwick te wijten aan urbanisatie, industrialisatie en de verspreiding van socialistische propaganda.⁷⁸ Chadwick stut zijn beweringen met onderzoeken in bronnen en cijfers. Het lijkt er daarentegen op dat Freud deze aannames deed vanuit zijn eigen perspectief. De status van ‘de intellectueel’ waar Freud zoveel waarde aan hechtte, bezorgde hem hier misschien wel de ‘denkremmingen’ waarvan Freud de arbeidersklasse beschuldigde. Door weinig kennis van wat er in de maatschappij gaande was belemmerde Freud zichzelf in het maken van een juiste analyse.

Het citaat van Verlichtingsdenker Jean-Jacques Rousseau vertoont veel overeenkomsten met Freud’s beeld van de mens: ‘*Men are born free but everywhere they are in chains.*’⁷⁹ Freud opperde in *De toekomst van een illusie* immers ook dat de mens geboren wordt als een onbeschreven blad, zonder enige denkremmingen van godsdienst of loyaliteit. In de opvoeding wordt het kind echter direct het ‘zoete – of bitterzoete - gif’ van religie toegediend waardoor het in de rest van zijn leven niet meer zonder kan.⁸⁰ Rousseau worstelde in de achttiende eeuw al met de vraag hoe de samenleving ingericht kon worden zodat de mensen vrije individuen waren maar wel de wetten zouden accepteren. Rousseau zag de staat en de sociale klassenverdeling als de ketenen waar de mens van bevrijd moest worden.⁸¹

Chadwick behandelt in zijn boek ook uitgebreid de invloed van de

⁷⁶ Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, 18.

⁷⁷ Ibidem, 9.

⁷⁸ Ibidem, 100.

⁷⁹ Ibidem, 11.

⁸⁰ Freud, *De toekomst van een illusie*, 63.

⁸¹ J.J. Rousseau, ‘The Social Contract’ (versie december 2010), <http://www.earlymoderntexts.com/pdfs/rousseau1762.pdf> (30 mei 2014) 2.

verwetenschappelijking en historisering op de secularisatie welke Freud zo belangrijk acht in het proces van secularisatie. Chadwick meent dat de professionalisering van de geschiedenis belangrijk is geweest aangezien het christendom een historische godsdienst is. Na de professionalisering van de geschiedenis lieten de historici zien dat er een wereld zonder God mogelijk was.⁸² Ook Freud sprak over de kritiek van de historici die geknaagd heeft aan de geloofwaardigheid van de religieuze documenten.⁸³ Chadwick kent aan de historisering echter geen grote seculariserende werking toe, maar een toename van het historisch bewustzijn onder de samenleving. Geschiedschrijving had een sluipende seculariserende werking volgens Chadwick.⁸⁴ Dit was niet zo gevaarlijk als de wetenschappelijke revolutie, aangezien met de toename van het historisch bewustzijn het begrip voor de natuur van religie ook toenam.⁸⁵ Mensen begrepen beter wat religie was, in plaats van de wetenschap die tegen de religieuze beweringen in ging.

De vooruitgang van de wetenschap raakte volgens Chadwick de religie in de kern.⁸⁶ Al valt de wetenschap de religie niet direct aan, ontdekkingen zullen vaak in strijd staan met dat wat er in de religieuze geschriften beweerd wordt.⁸⁷ Dit is precies het proces wat Freud beschrijft in *De toekomst van een illusie*. Door het prijsgeven van steeds meer raadselen van de wereld zullen de mensen zich steeds bewuster worden van de realiteit waarin zij leven.⁸⁸ Uiteindelijk komt Chadwick tot de conclusie dat de religie niet zal verdwijnen uit de westerse samenleving. Het zal misschien kunnen afnemen, maar dit ziet hij als een vormverandering. De religie zal zich aan moeten passen aan de wetenschappelijke kritiek en zichzelf geloofwaardig zien te houden. Chadwick erkent dat de wetenschappelijke revolutie een grote invloed gehad heeft op de secularisatie binnen de samenleving, maar hij zegt uiteindelijk dat de mens de religie nodig blijft hebben. Zodoende heeft religie volgens Chadwick een toekomst.⁸⁹

Dit is een andere blik op religie dan Freud. Hij was in *De toekomst van een illusie* immers nog vrij positief over de mogelijkheid van het verdwijnen van religie door de verwetenschappelijking. Met de verwetenschappelijking zou de rationalisering van de mens vanzelf komen, wat zou betekenen dat de mens religie ook niet meer nodig had voor

⁸² J. Koch, College OZS III: 'Secularisatie, fundamentalisme en tolerantie', 24 februari 2014, Universiteit Utrecht.

⁸³ Freud, *De toekomst van een illusie*, 49.

⁸⁴ Koch, College OZS III: 'Secularisatie, fundamentalisme en tolerantie'.

⁸⁵ Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century*, 226.

⁸⁶ Ibidem, 174

⁸⁷ Ibidem, 185.

⁸⁸ Freud, *De toekomst van een illusie*, 70.

⁸⁹ Koch, College OZS III: 'Secularisatie, fundamentalisme en tolerantie'.

gevoelsmatige doeleinden. Een groot verschil is hier dan ook dat Chadwick religie niet per se als een negatief verschijnsel beoordeelt. Chadwick heeft ook niet de denigrerende blik op de massa van de lagere sociale klassen, zoals Freud die wel heeft. Chadwick beschouwt dit proces neutraal, zoals een wetenschapper betaamt. Freud doet af aan wetenschappelijkheid door waardeoordelen te hangen aan verschillende processen in de samenleving. Dit is vooral te zien aan de manier waarop hij schrijft over niet-intellectuelen en vrouwen, maar ook in het vraagstuk of we secularisatie wel moeten willen. Bij het lezen van Chadwick valt op hoeveel meningen Freud deelt met intellectuelen uit de Verlichting. Zo ziet hij secularisatie als een proces van de intellectuele klasse, de ratio als het antwoord op alle levensvragen en religie als een obstakel in de vooruitgang van de mens.

Callum Brown heeft de academische wereld verrast toen hij in 2001 met een compleet vernieuwende theorie kwam over de secularisatie in Groot-Brittannië in de negentiende en twintigste eeuw. Daar waar eerdere handboeken over de secularisatie van Owen Chadwick en Hugh McLeod⁹⁰ veelal teruggrepen op de Verlichting gooide Brown het over een compleet nieuwe boeg. Brown verklaarde de invloed van de intellectuele ontwikkelingen in de Verlichting en de wetenschappelijke en historische revoluties van begin twintigste eeuw tot nihil. Daarentegen verklaart hij hoe de Britse christelijke cultuur weggevaagd is door de culturele revolutie in de jaren 1960. Hiermee doelt hij op de technische revoluties, vooral binnen de huishoudelijke apparatuur, waardoor vrouwen zich steeds meer gingen bewegen in het openbare leven. Hierdoor werden de vrouwen minder dominant in de privésfeer en viel de grote steunpilaar van de kerk weg. Het geloof werd immers door de vrouwen doorgegeven in de opvoeding en in stand gehouden doordat zij de spil van het gezin waren.⁹¹

Nu heeft Freud natuurlijk de jaren 1960 niet meegemaakt en heeft hij deze culturele revolutie niet kunnen voorzien. Toch kunnen er enkele dingen gezegd worden over Freud's theorie in het licht van Brown's secularisatiethesis. Brown erkent het grote belang van het meegeven van religie in de opvoeding, net zoals Freud. Want een kind wat immers niets van God en zijne afweet zal zich hier ook niet druk om gaan maken. Brown beschrijft het christelijke discours in Groot-Brittannië als onontkoombaar, men werd er overal mee geconfronteerd. De religie was vervlochten met de hele Britse samenleving. Bijna alle leefregels werden gelegitimeerd op goddelijke wijze. Volgens Freud is het echter erg lastig

⁹⁰ H. McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford 1997)

⁹¹ C.G. Brown, *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800-2000. Second Edition* (New York 2009) 191-192.

om van deze religie af te komen als men hiermee van kindsbeen al mee in aanraking bent. Dit gaat alleen door de weg van de wetenschap te volgen en vervolgens leefregels op een rationele wijze te legitimeren. De secularisatie zal een geleidelijke ontwikkeling moeten zijn volgens Freud, in zijn tijd was de wetenschap immers nog jong en waren er nog niet overal antwoorden op gevonden. Brown ziet het niet zo zwart in, volgens hem vond de omslag plotseling plaats en was deze omslag juist helemaal niet geleidelijk. En al had Freud het niet zo in gedachte, hij zag immers de intellectuele weg als de toekomst, toch heeft de wetenschap hem een grote dienst bewezen. De technische vooruitgang in de jaren 1960 heeft immers gezorgd voor een culturele revolutie en deze heeft geleid tot de secularisatie. Dus misschien verschillen Freud en Brown toch niet zoveel van gedachtegoed.

3.3 Freud in het nu

Is er nog plaats voor een essay als *De toekomst van een illusie* in het spectrum van de contemporaine secularisatietheses? Naar mijn mening is *De toekomst van een illusie* meer dan alleen een secularisatiethese, het essay kan gelezen worden als een cultuurfilosofische beschouwing met een psychoanalytische invalshoek. Het fijne aan Freud's psychoanalyse is dat het op elke vraag antwoord lijkt te kunnen geven. Freud verklaart waar de religie vandaan komt en hij schijnt ook te weten wat de toekomst van onze samenleving is.

Er valt veel te zeggen over *De toekomst van een illusie*, zoals dat de psychoanalytische verklaringen mager zijn te noemen. Zo is het Oedipuscomplex een speculatieve theorie te noemen en is de werkelijke invloed van wetenschap op het secularisatieproces te betwisten. Misschien dekt de volgende quote van de achttiende-eeuwse dichter Samuel Johnson de lading nog het meest: *'Your manuscript is both good and original. But the part that is good is not original, and the part that is original is not good.'*⁹² Want het staat buiten kijf dat *De toekomst van een illusie* een goed geschreven en verrassend werk was. In heldere bewoordingen schetst Freud ons zijn inzichten in de religie en de maatschappij en biedt de lezer een nieuwe blik op de functionering van het individu. Freud doet scherpzinnige en gewaagde uitspraken in zijn boek en maakt verrassende denksprongen.

Bovendien zet *De toekomst van een illusie* de lezer aan het denken en verrijkt het de geest. Daar waar Freud arrogant of onbeschoft uit de hoek komt prikkelt het de geest en maakt het dat men eigen gedachten gaat vormen over deze processen. Juist deze contrasterende uitlatingen van Freud maken dat het werk je aan het denken zet. Naar mijn mening moet met

⁹² Hulspas, 'Wetenschappelijke pornografie'.

De toekomst van een illusie niet beschouwen als een zuiver wetenschappelijk werk maar eerder als een filosofische overpeinzing. De beweringen over de maatschappij, en met name over de onderklasse, zijn niet gestoeld op wetenschappelijk onderzoek en toch hangt Freud hier conclusies aan op. Bovendien zijn veel psychoanalytische ideeën weerlegt in de loop van de twintigste eeuw. Toch blijft het een zinnenprikkelend en origineel essay over de maatschappij. En juist door deze psychoanalytische theorieën biedt het een unieke inkijk in de wisselwerking tussen individu en maatschappij. Daar waar vele andere historici en filosofen religie benaderen vanuit óf de individu óf de maatschappij geeft Freud de combinatie hiervan mooi weer.

Conclusie

Inmiddels is het alweer zevenentachtig jaar geleden toen Sigmund Freud en Fritz Lang een blik in de toekomst wierpen. Freud bracht *De toekomst van een illusie* uit, een cultuurfilosofische beschouwing die religie kritisch beoordeelde. Lang bracht de eerste sciencefiction film, *Metropolis*, uit die een duistere blik op de verre toekomst in 2026 wierp. Beide heren tastten in het duister bij het schetsen van de toekomst. In een wereld geschokt door de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog waren ze niet bijster positief over de toekomst van hun wereld.

De Eerste Wereldoorlog betekende een belangrijk omslagpunt voor de in 1856 geborene psychoanalist Sigmund Freud. Daar waar hij zich voor de Grote Oorlog vooral bezighield met de innerlijke psyche begon hij zich na de oorlog meer te interesseren in de wisselwerking tussen het individu en de maatschappij. En met name de plaats die religie innam in dit proces. De oorlog deed hem doen inzien dat niet alleen de individu tot gruwelen in staat was, maar ook de maatschappij. Dit wekte zijn interesse in de werking van de maatschappij, zodoende wijdde hij er een serie van essays aan waarvan *De toekomst van een illusie* er een was. In zijn eerdere werk *Totem en taboe* was Freud al ingegaan op de oorsprong van religie. Hij verklaarde de religie uit het Oedipuscomplex, waarbij God werd gepersonifieerd tot een vaderfiguur. Door de vadermoord in een ver verleden werd er een schuldgevoel gecreëerd wat de basis vormde voor het eerste gebod: Gij zult niet doden. Op deze wijze werden later alle andere cultuuropleggingen gelegitimeerd.

Freud ziet de religie als een neurotische fase in het opgroeien van de mens, de psychoanalyse kan een verlossend antwoord zijn om aan deze fase te ontkomen. De mens moet tot nieuwe inzichten komen, alleen zo was het 'bitterzoete' gif van religie niet meer noodzakelijk om de cultuuropleggingen voor de mens te legitimeren. De mens moet de weg der wetenschap bewandelen en zo op rationele wijze de cultuuropleggingen gaan legitimeren. Dit betekent dus wel dat de mens een intellectuele basis moet leggen om in de ratio te gaan geloven. Freud betwijfelt echter of de mens wel moet willen dat ook de niet-intellectuele massa van het niet-bestaan van God te weten komen. Dit zou immers kunnen resulteren in gevaarlijke situaties waar mensen naar hartenlust toe zullen geven aan hun driftwensen. Dan zou het volgens Freud wachten zijn totdat er een tiran aan de macht komt. Desalniettemin zag Freud de weg van de wetenschap als de enige manier om de mensheid te verlossen van de denkremmingen van religie.

Freud schreef dit essay met als doel om de mensheid de noodzaak van de opvoeding

tot realiteit duidelijk te maken. Zonder denkremmingen, zoals religie, zou de mensheid tot veel meer in staat zijn. Freud was niet erg positief gestemd over de mens, meerdermaal wijst Freud erop dat de driftwensen van de mens sterker waren dan argumenten. Het intellect moest daarom geleidelijk groeien zodat deze de driftwensen zal kunnen onderdrukken.

Freud maakte zelf ook een ontwikkeling door in het denken over religie, daar waar hij in *De toekomst van een illusie* nog vrij positief gestemd was over de mogelijkheid van het verdwijnen van religie was hij in *Het onbehagen in de cultuur* een stuk pessimistischer. Hij zag de kansen van de ratio om religie te verdringen somberder in, zijn mensbeeld werd nog donkerder. *De toekomst van een illusie* moet gezien worden als een denkstap van Freud in zijn denken richting *Het onbehagen in de cultuur*.

Als men Freud binnen de moderne secularisatiethesis probeert te plaatsen – al lukt dit niet volledig – zijn er wel overeenkomsten te vinden. Zo kent Owen Chadwick, evenals Freud, een groot belang toe aan de verwetenschappelijking en historisering van de wereld. Chadwick ziet het alleen niet zo ver gaan dat religie verdwijnen zal in de toekomst. Hij gelooft dat religie altijd zal blijven bestaan in de maatschappij, maar dat het steeds aan vormverandering onderhevig is. Chadwick bespreekt vele intellectuele ideeën uit het Verlichtingsdenken, hier wordt duidelijk hoeveel Freud gemeen heeft met Verlichtingsdenkers. Freud ziet de secularisatie als een proces van de intellectuele klasse, de ratio als verlossend antwoord en religie als een obstakel in de vooruitgang van de mens.

Wanneer men Freud naast een moderne secularisatietheorie als deze van Callum Brown plaatst, zijn er toch ook overeenkomsten te zien. Zo biedt uiteindelijk toch de wetenschap – de technologie – de uitkomst voor de dood van religie. De grote technologische vooruitgang gaf volgens Brown aanstoot tot een enorme culturomslag. Namelijk dat de vrouwen zich meer begaven in het publieke leven en zich terugtrokken uit de kerk. Hierdoor viel de steunpilaar van de kerk in het gezin weg. Religie werd niet langer meer meegegeven aan de kinderen. Dit was een van de belangrijke punten in Freud's theorie: als men een kind de religie niet meegeeft zal het hier ook niet om gaan vragen.

Al met al valt te concluderen dat Freud's secularisatietheorie misschien aan wetenschappelijke betekenis ingeboet heeft maar niet aan actuele waarde. Het essay is nog steeds zeer goed leesbaar en geeft ons verrassende en nieuwe inzichten. De gedachte dat wetenschap de toekomst in pacht heeft valt nog steeds te betwisten. Deze beweringen heeft Freud dan ook minder sterk gemaakt in *Het onbehagen in de cultuur*. Tegenwoordig zijn veel

mensen nog op zoek naar spiritualiteit in vele vormen. Echter heeft de wetenschap wel een grote rol ingenomen in onze maatschappij. De hersenspingsels die Freud verkondigde in *De toekomst van een religie* zijn actueel te noemen omdat het raadselachtige verschijnsel van religie ons nog steeds in de greep houdt. Tegenwoordig misschien niet meer bij ons in de woonkamer, maar wel overal om ons heen in andere vormen. Met zoveel verschillende visies op dit verschijnsel biedt Freud een verrassend inzicht op de wisselwerking tussen de individu en religie in de maatschappij. Freud leeft vandaag de dag nog steeds voort in de intellectuele geest van Europa. Als scherp observator leek hij overal een antwoord op te hebben. Of wetenschap de religie ooit voorbij zal streven zullen we nog moeten bezien. In de westerse wereld lijkt de wetenschap aan de winnende hand, maar religie is misschien toch niet zo een gemakkelijke tegenstander als Freud ooit dacht.

Literatuurlijst

Artikelen

Freud, S., 'Actuele beschouwingen over oorlog en dood', in S. Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999) 212-234.

Freud, S., 'Het onbehagen in de cultuur', in S. Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999) 297-386.

Goudsblom, J., 'Inleiding', in S. Freud, *Beschouwingen over cultuur* (Amsterdam 1999) 7-17.

Hulspas, M., 'Wetenschappelijke pornografie. De obsessies der psychoanalyse', *Skepter*, jaargang 13, nummer 2 (2000).

Rhijn, M. van e.a., 'De Oedipusmythe en het Oedipuscomplex', *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 1-2 (1995) 82-96.

Schönau, W., 'Freud, filosoof tegen wil en dank', in J.E. Verheugt-Pleiter, *Psychoanalyse anno nu. Lezingencarrousel Freud-festival 2006* (Assen 2006) 25-34.

Bronnen

Einstein, A., Freud, S., *Why war? A correspondence between Albert Einstein and Sigmund Freud* (1991).

Literatuur

Armstrong, K., *The Battle for God. A History of Fundamentalism* (New York 2001).

Bloom, H., *The American Religion. The Emergence of the Post-Christian Nation* (New York 1992).

Brown, C.G., *The Death of Christian Britain. Understanding Secularisation 1800-2000. Second Edition* (New York 2009).

Chadwick, O., *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge

1975).

Freud, S., *An Autobiographical Study* (1925).

Freud, S., *Beschouwingen over cultuur. Totem en taboe. Actuele beschouwingen over oorlog en dood. De toekomst van een illusie. Het onbehagen in de cultuur* (Amsterdam 1999).

Freud, S., *De toekomst van een illusie* (Amsterdam, 2012).

Freud, S., *Letters of Sigmund Freud. 1873-1939* (London 1961).

Gay, P., *A Godless Jew: Freud, Atheism, and the Making of Psychoanalysis* (Yale 1989).

Gay, P., *Freud: A Life for Our Time* (New York 1989).

Goldfarb, M., *De weg uit het getto. Drie eeuwen emancipatie van de Joden in Europa* (Amsterdam 2011).

Kaplan, G., *Disciplining Freud on Religion* (Plymouth 2010).

Koch, J., College OZS III: 'Secularisatie, fundamentalisme en tolerantie', (Utrecht 2014)
Universiteit Utrecht.

McLeod, H., *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford 1997).

Internet

Adler, A., 'Adlers psychologie en filosofie. 10. Een kritiek op de psychoanalyse',
<https://sites.google.com/site/adlerspsychologieenfilosofie/10-een-kritiek-op-de-psychoanalyse>
(30 mei 2014).

Depondt, P., 'Het mysterie van Wenen. De creatieve zelfvernietiging van een vermolmd keizerrijk' (versie 17 maart 2012),
http://www.volkskrant.nl/wca_item/boeken_detail/453/222538/Het-mysterie-van-Wenen.html
(29 mei 2014).

Kristol, I., 'God and the Psychoanalysts. Can Freud and Religion Be Reconciled?' (versie 11 januari 1949), <http://www.commentarymagazine.com/article/god-and-the-psychoanalystscan-freud-and-religion-be-reconciled/> (29 mei 2014)

Philweb Bibliographical Archive, 'Sigmund Freud (1856-1939)' (versie 21 mei 2014), <http://www.phillwebb.net/History/Twentieth/Continental/Psychoanalysis/Freud/Freud.htm> (21 mei 2014).

Rousseau, J.J., 'The Social Contract' (versie december 2010), <http://www.earlymoderntexts.com/pdfs/rousseau1762.pdf> (30 mei 2014).

Stroeken, H., 'Sigmund Freud, De toekomst van een illusie (1927)', http://www.humanistischecanon.nl/secularisering/sigmund_freudsigmund_freud__de_toekomst_van_een_illusie__1924_ (20 mei 2014).

The Question of God, 'Sigmund Freud: Civilization and Its Discontents from Program Two', <http://www.pbs.org/wgbh/questionofgod/transcript/civilization.html> (20 mei 2014).